

Martin Pokorný: Řeč

Příspěvek k situační fenomenologii

Praha, Jitro 2013. 318 s.

V českém kontextu již vznikla řada filosofických prací věnovaných obecným otázkám řeči. Komplexní autorské monografie však zatím vznikaly pouze v oblasti analytické filosofie (Pavel Materna, Jaroslav Peregrin, Petr Kotátko, Vojtěch Kolman), zatímco v rámci ostatních přístupů text takového typu absentoval. Aniž bychom tím předem hodnotili recenzovanou knihu, můžeme tedy říci, že v českém prostředí se jedná o určitou prvotinu: jde o první autorskou monografii věnovanou filosofii jazyka, která vznikla za hranicemi analytické tradice.

Zkraje upozorněme hned na tři specifika Pokorného *Příspěvku*:

Nejprve je třeba vyzdvihnout, že tématem je „reálně uplatňovaná řeč“, řeč jako způsob jednání v situacích, do nichž mluvčí rozmanitým způsobem vstupují. Řeč tedy není zkoumána jako abstraktní jazykový systém, jako soubor jazykových norem či pravidel jazyka, u nichž bychom se tázali, jak se v daném kontextu aplikují. Řeč je pojmována z hlediska mluvčího, jemuž o něco v dané situaci jde a který hovoří tak, aby jeho řečové konání bylo v daných okolnostech smysluplné – nikoli aby dostal pravidlům jazyka jakožto instituce (srv. např. s. 213).¹ Toto východisko Pokorného úvahy je zcela důsledně podržováno napříč celou knihou. Například také struktura morfosyntaxe je vyložena s ohledem na její původní vztah k situacím, v nichž se jako jednající jedinci ocitáme (srv. s. 193 n.).

Druhá charakteristika je ve svém jádru paradoxní. Ačkoli je ústředním tématem knihy řeč a ačkoli je tomuto tématu připsána filosofická význačnost, není tento fenomén líčen jako dominantní struktura určující náš vztah k situacím, resp. ke světu vůbec. Řeč tedy není absolutizována, takže by každá zkušenost byla pojmována ve vztahu k řečovosti, nýbrž je chápána pouze jako jeden ze způsobů, jak jsme, resp. jak můžeme být v situacích (autor například upozorňuje, že především v urgentních situacích nejsme vedeni „slovníkem“, řeč je formativní spíše v momentech, kdy je urgence oslabena, s. 164-165). Popsat fenomén řeči pak v perspektivě *Příspěvku* vyžaduje představit obecnou strukturu našeho zakoušení, jejímž pro-

---

1 Čísla v závorkách odkazují na paginaci recenzované knihy.

střednictvím se nám situace specifickým způsobem otevírají a v níž řeči náleží určitě místo.

Konečně třetí charakteristika se týká postupu, který je při popisu této zkušenostní struktury uplatňován. Martin Pokorný se odvolává na metodu „generální variace“, která je podstatně inspirována Husserlovou variací eidetickou: „jde o to projít jakoukoli dostatečně bohatou zkušenost, zjistit, co v ní zůstává zachováno, a pak u výsledného zjištění ověřit, zda pokrývá i jakoukoli představitelnou zkušenost“ (s. 35). Tuto variaci, v níž jsou zachovávány invariantní momenty prožívání, autor provádí především na poli tělesné zkušenosti, nakolik se v ní kříží řada klíčových charakteristik (tělo je osobní i obecně lidské, prostředkuje náš vztah k vnějšímu světu atd.). Zdůrazněn je však také určitý odstup od klasické fenomenologické metody. Autor především nepřejímá nauku o *Wesen*, která je klíčovou součástí husserlovského pojetí variace. Generální variace nemá dospět k podstatným formám předmětů, resp. předmětných regionů, ale pouze k formě zkušenosti či zakoušení. To je důležité z hlediska hlavního tématu knihy: Nejde o to odkrýt podstatu řeči jako určitého předmětného regionu, ale právě jako výkonu či specifického konání, které se uplatňuje v nějak zakoušených či prožívaných situacích.

* * *

Hned zkraje je třeba upozornit, že Pokorného výklad je mimořádně složitý – smysl některých tezí se stává zřejmý, pouze pokud čtenář mimořádně napíná svou pozornost a pokud je ochoten některé pasáže opakovaně studovat, případně je zpětně interpretovat z hlediska následných fází textu. Četbu přitom neztěžuje pouze hutný jazyk knihy (Martin Pokorný nešetří neologismy a neváhá dále členit a zmnožovat pojmy). Důležitější je, že provázanost jednotlivých momentů výkladu není autorem nijak zvlášť tematizována, takže čtenář sám musí tyto souvislosti domýšlet.

Nicméně se zdá, že autor svůj text komponoval tímto způsobem vědomě: Nejednou žádá čtenáře o vstřícnost a vyzývá ho, aby se spolupodílel na usouvztažňování jednotlivých momentů knihy. Následující výklad tak lze číst jako nárys určité souvislosti, kterou jsem v textu zachytil. Předpokládám přitom, že jiní čtenáři – a snad také autor – by kladli důraz na jiné momenty, zdůraznili by jiné souvislosti.

* * *

Východiskem celého podniku je popis obecné struktury prožívání, o níž se hovoří jako o struktuře *psyché* (s. 27 nn.). Rozhodující je přitom inspirace dvěma filosofickými tradicemi. Na jedné straně se Pokorný odvolává na aristotelské pojetí: *Psyché* je vymezena jako „úběžná forma lidské vtělené zkušenosti“, nejde o niternou substanci, nýbrž o aktivitu zaměřenou k vnějšku, o formu našeho otevírání se svě-

tu (tamtéž). Tato forma zkušenosti se člení do čtyř základních dimenzí či vrstev, tzv. struh, v nichž je nám svět zpřístupňován. Je vyčleněna struha sómatu (struha pocitování a bezprostředního vjemu), struha thematická (moment uchopení, uzavřenosti, struha vymezených tvarů), struha deigmatická (struha orientace, struha rozhledu v síti souvislostí) a horámatická struha (struha univerzality a všeobecných zákonitostí) (s. 28).

Pro ilustraci uveďme konkrétní příklad, v němž se součinnost jednotlivých struh rýsuje:

„Poštou mi přijde balík neznámého původu. Zásilka má svou tíži, barvu, tvar, a také určitým způsobem formuje atmosféru, zakládá obavy a očekávání; to vše – jakožto bezprostředně vnímané – je na různé způsoby dáno v sómatu. Začínám ho prohlížet a rozbalovat, něco se vždy odhalí a něco se v blízké budoucnosti napak rýsuje jen nejasně, temně; to je dáno v thematu. Spojují si indicie, odhalují původ zásilky i další postup, přesouvám ji po stole i v místnosti na vhodné místo: dominantní struhou tu je *deigma*. A zároveň se opírám o vrstvu jistých obecných zákonitostí; fyzikálních, úředních, osobních; a formu této transsituační obecnosti poskytuje *horáma*“ (s. 29).

Jednotlivé situace se tedy mohou prezentovat naráz ve čtyřech různých ohledech: Dotýkají se nás tak, že v nich cosi pociťujeme, že v nich cosi tematicky uchopujeme, že se orientujeme v síti souvislostí a že se nabízejí na pozadí univerzálních zákonů.

Pojetí psyché jako formy vtělené zkušenosti, v níž se nám situace rozmanitým způsobem otevírají, však odkazuje ještě na jinou tradici, která je pro Pokorného úvahu neméně důležitá. O psyché se totiž hovoří také jako o „transcendentální podmínce“. Podle autora „psyché není předmět, není pozorovatelná na způsob věci, není předmětně zakusitelná – nýbrž psyché je právě a jedině tím, co umožňuje předmětnou a i jakoukoli jinou zkušenost“ (s. 31). Psyché je v tomto ohledu „podmínkou a možností zkušenosti vůbec“. Pokud se nám cokoli dává, dává se to v jedné z uvedených zkušenostních forem, resp. v jejich součinnosti. Psyché tak ve skutečnosti představuje *apriorní* strukturu zakoušení.

Jako spojnicí mezi popisem obecné struktury zkušenosti a analýzou řeči pak chápau pojem habitu, který odkazuje na specifickou zónu v rámci deigmatické struhy. Poněkud zjednodušeně řečeno, „habitus“ označuje *ustálené* vzorce, o něž se při orientaci v situacích opíráme, na něž se spoléháme jako na pevné východisko, když chceme situace zvládnout.

Příklad, uváděný autorem, se týká habitu chleba: jsme si vědomi toho, že chléb dokážeme pozřít a absorbovat, že vzniká z mouky, vody a kvásku, že za určitých podmínek vydrží a za jiných se zkaží atd. (s. 80). Při nakládání s chlebem pak máme habituální souvislost těchto aspektů víceméně v patrnosti – tato souvislost nám pomáhá při snaze nějak se v situaci zachovat či nějak v ní jednat. Z hlediska hlavního tématu knihy je přitom důležité, že takto chápané habitusy jsou to, co *ustavuje* ře-

čový význam (s. 74). Řečový význam tedy představuje vzorce, v nichž se rozmanité situace rýsuje a které umožňují určitý rozhled.

Situace pak vykazuje následující strukturu (srv. 119 n.). Jednak lze vyčlenit nepřenosný, neopakovatelný situační moment, který autor označuje výrazem aktuality (příkladem může být nůž, který momentálně leží přede mnou na stole a na nějž upírám pozornost). Vedle toho je třeba odlišit virtuální dimenzi situace – okruh souvislostí, vůči nimž se aktuálně může otevřít (nůž na stole se rýsuje na pozadí praktických možností, jak s ním naložit, ale také na pozadí typové jiných vazeb: víceméně jasně si uvědomujeme, z čeho je nůž vyroben, co vydrží apod.). Typická provázanost mezi různými virtualitami a aktualitami příslušné situace pak představuje třetí moment situace, na nějž odkazuje právě pojem habituálna: „Habituálně je takřkající systém, rozprostřený systém aktualit a virtualit. Zatímco aktuálně tvoří vybíhající hrot situace, habituálně zajišťuje šíři, expanzi situace. Čím je situace klidnější, tím výraznější – tedy relativně výraznější – pozici habituálně získává“ (s. 120). Jinými slovy, čím méně na nás doléhá aktuální situační moment, tím spíše mohou do popředí vystoupit souvislosti aktuálně daného a virtuálního: Síť rozprostírající se mezi aktuální daností a jejími širšími souvislostmi se stává patrnou.

Tímto je zhruba připravena půda, na níž může být pojednáno o řeči jako situovaném konání. Pokusím se nyní celou strukturu shrnout:

V rámci obecné formy zkušenosti (psyché) lze vytknout deigmatickou struhu, tj. struhu rozhledu či orientace v situačních souvislostech. Zde se vyčleňuje deigmatický typ ustálených či relativně stabilních vztahů – habituálně, které v dané situaci prostředkuje mezi aktuálně daným a jeho typickými souvislostmi. Zaměřením na habity je tedy oslabena bezprostřední orientace na aktuální moment, do popředí vystupuje síť vazeb mezi aktuálním a ne-aktuálním (virtuálním).

Právě tyto habity či habituální souvislosti pak mohou být evokovány řečí, řeč nás vyvazuje z bezprostředního vztahu k „aktuálnímu hrotu“ situace a vynáší na světlo jeho širší situační vazby. Slovy *Příspěvkou*: „řeč, resp. řečové médium, díky své ontologické struktuře označuje (osvětluje, evokuje) habity...“ (s. 149). Pomocí řeči pak můžeme do situace zasáhnout tím způsobem, že v ní vyzdvihujeme či nasvěcujeme to, co aktuálně do popředí nevystupuje. Řeč zvýrazňuje určitou habituální vrstvu situace, která dosud zůstávala v zákrytu.

Účinnost řeči pak může spočívat v tom, že pouze přesouváme něčí pozornost k určitým situačním aspektům či „profilům“ (například motivován jistou promluvou přesouvám pozornost od konkrétní podoby nože, který před mnou leží, k souvislosti s tím, kdo nůž vyrobil, nebo ke způsobu života, který se k tomuto nástroji váže). Nicméně příslušná výpověď může mít také výraznější pragmatické důsledky. Například v situaci, kdy jsem někým vyzván, abych odešel, se profiluji jako ten, kdo může a má odejít: Jsem příslušnou výpovědí tímto způsobem „nastícen“ (s. 158).

Pokud takto vymezíme hlavní osu výkladu – a opět připomínám, že jde o jistou interpretaci zdůrazňující momenty, které mi průběhem četby přišly klíčové –, lze formulovat několik obecných poznámek. Vyzdvihnou tři body:

Jak jsme viděli, při popisu řečového výkonu je zdůrazňován především vztah mluvy k habitům, tj. k jisté zóně v rámci deigmatické struhy: řeč je chápána především jako způsob, jak v situaci přivádět ke slovu habituální vazby. Toto omezení řeči na vztah k habitualitě, resp. k deigmatu, však není zcela samozřejmé. Vyčerpává se řečové dění vztahem k jediné struze? Není možné myslet vedle výpovědi, které osvětlováním habitů oslabují „aktuální hrot“ situace, také výpovědi, které naopak podržují či přímo stupňují urgenci toho, co je aktuálně dané – tedy výpovědi, které se pojí pouze k aktuálnímu momentu (například výkřiky, výpovědi tvořené cito-slovem)? V daném případě by se nejednalo o vztah mluvy k deigmatu, ale spíše k sómatu, a v daném případě bychom jen obtížně mohli chápat řeč jako jednání: Ve výpovědi se somatickým, čistě afektivním základem zjevně absentuje záměr mluvčího nějak řečově konat.

Ostatně v této souvislosti stojí za pozornost, že autor ve svém starším textu, v němž pojem struh zavádí, postupuje odlišně.² Řečové dění nespojuje pouze s deigmatickou struhou, resp. s habitualitami, které do sféry deigmatu spadají, ale s rozmanitými struhami. Zdá se tedy, že v Příspěvků je tato dřívější pozice modifikována. Řeč je chápána v užším vztahu k jediné, deigmatické struze, je chápána jako schopnost otupit vyhraněnost aktuální a otevřít ho k tomu, co aktuálně dáno není.

Druhý bod se týká vztahu psyché jako „podmínky a možnosti zkušenosti“ na jedné straně a jednotlivých zkušeností, které jsou odpovídajícím způsobem podmiňovány a umožňovány, na straně druhé. Moje otázka míří především k tomu, jak přesně tento vztah mezi umožňovaným a umožňujícím myslet.

Martin Pokorný ho zprvu popisuje jako jednostrannou závislost jednoho termínu na druhém: „Psyché je právě a jedině tím, co umožňuje předmětnou i jakoukoli jinou zkušenost. Není jednotlivá ani obecná, nýbrž umožňuje jak rozlišení mezi jednotlivostí a obecností, tak jejich vzájemnou součinnost. Není subjektivní ani objektivní, nýbrž umožňuje jak rozlišení mezi subjektivitou a objektivitou, tak jejich vzájemnou součinnost“ (s. 31).

V textu však zároveň nalezneme tvrzení, která toto vymezení v podstatném ohledu modifikují. Tentýž oddíl, věnovaný „ontologii psyché“, tak pokračuje následujícími výroky: „Psyché je apriorně vázána na aposterioritu. Jinak řečeno, psyché není jen strukturou... Psyché je takřikajíc v první řadě strukturou, ale vybudovanou na obsahu a tímto obsahem pozměňovanou tak, že v druhé řadě strukturou být přestává a tento ‚stav poté‘ též vznáší nárok na prioritu (totiž prioritu faktic-

2 Pokorný, M., Řečové dění, výkon reflexe a psyché. *Svět literatury*, 18, 2008, č. 37, zejm. s. 16 nn.

kou), aniž by se tím prioritou ‚stavu předtím‘ (priorita nároku) jednoduše rušila“ (s. 34).

Právě zde se nabízí otázka, jak myslet psyché jako podmiňující strukturu, která tvoří ontologický rámec zkušenosti, a zároveň ji brát jako entitu pozměňovanou obsahem, s nímž takřkajíc přichází do kontaktu. Je myslitelné, že bychom zcela opustili logiku umožňujícího (pole psyché) a umožňovaného (obsahu) a že bychom přestali uvažovat o psyché jako o struktuře, jako o rámci, do něhož vstupují rozmanité obsahy? Nehovořili bychom pak o umožňování, nýbrž o *setkávání* jistého jsoucna (psyché) s jinými jsoucnými – o setkávání, které již není apriori vymezováno žádnou strukturou, ale jehož podoba se určuje právě v daném okamžiku, v momentální součinnosti psyché a toho, co se jí v otevřeném poli světa naskytá.

Třetí bod je obecnější, týká se vztahu koncepce jazyka, která je představena v *Příspěvku*, k jiným jazykovým koncepcím. Ve skutečnosti se zde rýsuje osa debaty, která by se v kontextu českého myšlení o jazyce mohla rozvinout. A to ve dvou směrech – jak směrem k analytické, tak směrem ke kontinentální filosofii.

Pokud jde o první zmíněný směr, klíčová otázka se týká statusu jazykových pravidel a jejich vztahu ke konkrétní mluvě. V českém analytickém kontextu roli pravidel zdůrazňuje například Jaroslav Peregrin – v knize *Člověk a pravidla* poznamenává, že jazyk lze považovat za něco, „co se podstatným způsobem opírá o pravidla (a prostřednictvím čeho se pravidla stávají podstatnými i pro lidský rozum)“.³ Pokorného *Příspěvek* pak charakterizuje určitá distance vůči přístupům, které roli pravidel zdůrazňují. Vezměme například následující výrok, v němž je kategorie jazykových pravidel, resp. jazykového systému zastoupena pojmem jazyka: „Nemluvíme jazykem, mluvíme mluvou; jazyk je až určitým způsobem reflexe na mluvu a potenciálně určitým způsobem regulace a reglementace užívání mluvy“ (s. 201).

Vzhledem k řečenému se tedy lze ptát, zda jsou jazyková pravidla nutnou oporou při formulaci jednotlivých výpovědí, nebo zda tato pravidla vznikají pouze reflexí mluvy, která primárně realizací pravidel není. Právě tato otázka se nyní stává naléhavou.

Na druhé straně je v *Příspěvku* patrná distance vůči těm přístupům v rámci kontinentální filosofie, které se odmítají zabývat řečí jako „prostředkem komunikace“ a které programově nechávají stranou, řečeno slovy *Příspěvku*, „reálně uplatňovanou řeč“. Pokorný se tak explicitně zmiňuje o „heideggerovské mytologizaci řeči“, ale příkladem by mohla být i Benjaminova filosofie jazyka, která se v českém kontextu prosazuje stejně silně jako filosofie heideggerovská. V obou případech je patrný nezáměr o „mechanismus“ každodenního mluvení či domlouvání, řeč je tematizována v radikálně odlišné perspektivě – jako dimenze, v níž se schraňuje bytí, resp. jako výraz duchovní bytnosti.

3 Peregrin, J., *Člověk a pravidla. Kde se berou rozum, jazyk a svoboda*. Praha, Dokořán 2011, s. 103.

Právě tváří v tvář těmto přístupům můžeme Pokorného monografii chápat jako pokus o záchranu jistého fenoménu. Řekněme, že *Příspěvek*, se svým důrazem na řeč uplatňovanou v každodenních situacích, vrací určitou váhu fenoménu běžné mluvy – znovu z něho činí pozoruhodné filosofické téma.

Tomáš Koblížek